

Kısık
f25

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI/ 109

Elmalele

M.HAMDİ YAZIR

SEMPOZYUMU

4-6 EYLÜL 1991

SEMPOZYUM

ANKARA - 1993

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Mesrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No - 109
Sempozyumlar-Paneller Serisi - 1

ISBN 975-389-105-9
93.06.Y.0005.109

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

HAK DİNİ KUR'ÂN DİLİNDE
TASAVVUF KÜLTÜRÜ ÜZERİNE
-Hıra'danViyana'ya Bir Çizgi-
Doç. Dr. Mustafa KARA

Giriş

Konuya girerken yapılabilecek ilk tespit, Hamdi Yazır'ın klâsik anlamda bir sūfi, tefsirinin de işâri-tasavvufî bir tefsir olmadığıdır. Fakat esere tasavvufî kültür açısından bakıldığında, sanılandan daha çok bu kültürle iç içe olduğu rahatlıkla görülür. Tefsir daha yakından incelendiğinde ise karşılaşılan durum şudur: Mufessir, âyetlerin tefsirleri için değişik boyutlar aradığı zaman başvurduğu ilk sūfi, Muhiddin İbn Arabî'dir ve O'nun özellikle **el-Fütûhatu'l-Mekkiyye** adlı meşhur eseridir. Tasavvufî düşüncenin en çok tartışılan bu şahsiyetine başvurması ve ondan uzun uzun iktibaslar yapması, bir tarafa zaman zaman onu ilmî ölçüler içinde tenkit etmesi de dikkate değer bir husustur.

Tasavvufî

Tefsir Var mı? Küvviret Süresinin ilk âyetleriyle ilgili tevellere temas eden İbn Atıyye ve Ebu Hayyan gibi bazı müelliflerin bu te'villeri Batıniyye'nin Karamita, Zenadika ve Gulat-ı Sūfiyye'nin izahları olarak değerlendirip Kur'ân'da "ne remiz ne lügaz ne bâtin yoktur... Kitâbu'llah'ın tefsirinden uzaktır... Kezalik **Tahrir** ve **Tahbir** sahibinin tefsir ettiği âyetlerinin ahirinde sūfiyye mün-tesiplerinin kelâmlarından zikrettiği ve hakayık namını verdiği şeyler de böyledir. Bunların içinde itikadî şöyle dursun yazılması bile caiz olmayanlar vardır. Allah Teâlâ'dan dinimizde ve akaidimizde selâmet dileriz" ifadelerini naklettikten sonra Elmalılı'nın söyledikleri konumuz açısından önemlidir.

"Mamañih Ebu Hayyan'ın bu sözleri ifrat ve tefritten halî değildir. Şüphe yok ki Kelâmullah lisan-ı mübîn-i Arabî ile nazil olmuştur. Kur'ân'ın lisanı lügaz ve muamma gibi remizden ibaret sembolik bir ifade değildir ve şüphe yok ki nususta asl olan bir karine-i mania bulunmadıkça zahiri üzere hamlolmaktadır..." (s.5611) "Buna karşı gerek felâsife ve hukema ve gerek ahab-ı nücûm ve hey'et ve sair ulema, ukala, bulega, üdeba, havass ve

avamıyla bütün beşerin zihnine, ruhuna temas eden ve edebilecek olan ahval ve efkâr ve mevzular hakkında Kur'an'dan reddetme veya ispaten imâ yoktur demek ve Razi gibi o yolda tenvir-i efkâra hizmet edenlere ta'n etmek doğru olmadığı gibi nusus ve muhkematın zahirini iptal etmeye evçhile Kur'an'ın ruhi ve vicdanî zevklere doğabilen işaret ve tevilâtından bahseden süfiyye tefsirlerinin hepsini de Karamita ve Hurûfiyye batınniyyesi gibi zenadıkadan saymak da doğru değildir. Meselâ kaşânî ve Arais tefsirlerini mahza zahiri olan meanî ve ahkâmı iptal vadisinde yazılmış Hasan Sabbah ve Gulat-ı İmamiyye kitapları gibi mütalaa etmek isteyenler şüphesiz ki, yanlış yola gitmiş olurlar. Evet muhkematı bırakıp da... hep müteşabihat arkasına düşmek, şathiyata sapmak, fitne ve fesat yolunda tevil aramak, kalp çarpıklığından, ruh bozukluğundan neş'et eden bir zeyg u ilhaddır. Lâkin zahiri meanî ve ahkâmı beyan ve tespitten sonra onlara münâfi olmayacak veçhile birtakım işaret ve tevilâtın da bahseden zevatın sanihatından istifade etmemek de mahrumiyet olur. ...Herhalde zahirlikte ifrat etmek batınlıkta ifrat etmek kadar muzırdır... Kur'an'da tefsir de vardır, tevil de vardır. Şüphe yok ki kendi fikr ü hevasına saplanıp da güneşi inkâra kadar gidenler her şeyi inkâr edebilirler." (s. 5612-5613).

O, Kehf sûresindeki **ilm-i ledun** ve Hızır meselesini tartışırken Alûsî'nin "Sakın, bir takımlarının yaptığı gibi bir hususta sufiyyeye muhalefet edeni hemen tedlile kalkışma" şeklindeki tavsiyesine şu kanaatini ilâve etmektedir. "Fakat, **remz**, şiarları olan sufiyenin kelâmalarını da zahiri üzre münâkaşa etmemek icap eder."

"Bahusus Musa ve Hızır kıssası bir zahir ve batın kıssası olduğuna göre o batın Hızır meselesinin mevzuunu teşkil eyler. Sufiyye'nin kelâmında buna delil de yok değildir. Şeyh Sadruddin İshak-ı Konevî Tabsıratu'l-Mübtedî ve Tezkiretü'l-Müntehâ namındaki eserinde Hızır Aleyhisselâm'ın vücudu alem-i misalde olduğunu nakletmiş, Abdurrezzak-ı Kâşî 'Hızır Basttan, İlyas Kabzdan ibaret' demiş, bazıları da Hızriyyet Hızır Aleyhisselâm'ın kademi üzere bazı salihinin erdiği bir rûthe olduğunu söylemiştir, ki bu üç sözü meselenin miftahı olmak üzere kabul edebiliriz." (s. 3261-3262).

Tasavvuf İstilahları

Kaleme alınan tefsirler tasavvufi tefsir vadisinde olmasa bile tasavvuf kültürünü ve tasavvuf istilahlarını kullanmak durumundadırlar. Çünkü asırlar içinde oluşan İslâmî kültür yelpazesinin en canlı tonlarından biri de tasavvuf neşvesidir. Bunun ötesinde zikir, şükür, tefekkür, nefis terbiyesi, Allah'a yakınlık, zahir, bâtın gibi birçok konunun izahında sûfilerin katkılarını

“yok saymak” mümkün değildir. Bu noktadan **Hak Dini Kur'an Dili**'ne bakıldığında fena-beka, ricaullah, zuhur, tecelli, tezkiye, fakr, vuslat, istiğrak, ehlullah, cihad, halk-ı cedit, evliya, tebettül, şeriat, hakikat, sekinet, kalp gözü, tevhid-i zat, ilham, keramet, nefis-i mutmainne ve aşk gibi bir çok tasavvuf istilahıyla ilgili bazen de kısa açıklamalarla karşılamaktadır.

Muhammed Hamdi Yazır bazı âyetlere ve âyetler arasındaki bağlantılara “bir zevk-i tasavvuf ile” (s. 54) bakmış ve muhataplarına bazı tasavvufi tefsirlerde dahi bulamayacağımız bir coşkunlukla seslenmiştir. “*Ve sonra perderpey bu esma ile bu mefhumu inkişaf ettireceğiz ve o zaman yerlere, göklere sığmayan Allah ism-i zatının kalbimizde fitratan muzmar olan tecelliyatını görmeye başlayacağız, tecelli-i esmadan tecelli-i âsâra geçeceğiz, kâinatı dolaşacağız, tecelli-i âsâr'dan tecelli-i sıfata ereceğiz, gayb'dan şuhûd'a geçeceğiz, zevk-i şuhûdumuz arttıkça artacak, o vakit tecelli-i zat için aşk u şevk ile çırpınacağız, bütün zevkler, bütün emeller bir noktada toplanacak, gâh yaşlar döküp sinelerimizi ezen hamûle-i seyiyati yıkayacağız, gâh nesim-i visal esecek, neşve-i rıdvan ile kendimizden geçeceğiz. Nihayet, 'ey nefis-i mutmainne dön Rabbine' daveti gelecek, ziyafeti Sübhaniyyede gark-ı didar-ı ebed olup kalacağız.*” (s. 23).

Güzel Sanatlar Ve Tefsir

Müfessirimizin tasavvufi izahlara sıcak bakmasının bir sebebi, yeterli ilmî formasyona sahip olması ise; diğer bir sebebi de onun güzel sanatlarla, özellikle şiir ve hüsn-i hatla olan yakın alâkasıdır. Tasavvufla güzel sanatlar arasındaki bağ ise bilinmektedir. Şu ifadeler onun musikî ile ilgili görüşünü aksettirmektedir: “*Bu güzel sanatı İslâm'dan suret-i mutlakada mezzum zannedenler olmuştur. Fakat bilmek lâzım gelir ki, mezzum olan luhûn-ı fiskdır. Hz. Davud'un dağları teshir eden, uçan kuşları durduran mucizesinde kuru bir ses oyunundan ibaret terennümat-ı mücerrede değil, ruhtan kopup Huda'ya arz olunan takdisat ve tesbihat idi.*” (s. 3949).

Müellifimiz, Dehr sûresindeki, “**şarab-ı tahûr**” konusunu izah ederken Bayezid-i Bistami'den iktibas ettiği cümleler de tasavvuf psikolojisi açısından önemlidir: “*Allah onlara bir şarab-ı tahûr sundu. Onları başkasına muhabbetten tathir etti. Allah Tealâ'nın bir şarabı vardır ki onu kullarının en fazi'etlileri için iddihar buyurmuştur. Onun onlara doğrudan doğruya kendisi iska eder, içtiler mi coşarlar, coştular mı uçarlar, uçtular mı ererler, erdiler mi ayrılmazlar*” (s. 5510-5511). İlgili âyetin tefsirinde İbn Farız da unutulmamış (Hamriyye sahibi): “*Bana içirdiler. Sonra da 'tegannî etme' dediler. Halbuki bana içirdiklerini Huneyn dağlarına içirdiler, onlar da tegannî ederdi.*” (s. 5510).

Tefsircimiz zaman zaman şiir unsurunu da yardımcı malzeme olarak kullanmıştır. Bu yolla Arapça, Farsça ve Türkçe'den aktarılan beyitlerle konular değişik ufuklarla tanıştırılmıştır. Bu iktibaslar genellikle bir veya iki beyittir. İktibas ettiği en uzun Türkçe şiir ise, tasavvuf kültürünü ve vahdet-i vücudçu bir yaratılış nazariyesini terennüm eden 'peyda' redifli şiirdir:

Zehî zatin nihân ü ol nihandan masiva payda
 Bihâr-ı sun'ına emvac peyda ka'r na-peyda
 Bülend ü pest-i alem şahid-i feyz-i vücudundur
 Değil bihûde olmak yoğ iken arz u sema peyda
 Meâl-i hikmetin ızhar-ı kudret kılmağa etmiş
 Gubar-ı tîreden ayine-i gitti-nüma peyda
 Demadem aks alır mir'at-ı alem kahr u lutfundan
 Anınçün keh küdüret zahir eyler geh safa peyda
 Gehî toprağa eyler hikmetin bin mehlika pinhan
 Gehî sun'un kılar topraktan bin mehlika peyda
 Cihan ehline ta esrar-ı ilmi kalmaya mahfî
 Kılıptır hikmetin küffar içinde enbiya peyda (s. 3437).

Diğer İslâmî ilimlerin mensuplarında olduğu gibi sûfilerde de kendi görüş ve nazariyelerini âyet ve hadislerle irtibatlandırma geleneği vardır. Meselâ, tasavvufî terbiyenin önemli unsurlarından biri olan **çile** ve **halvet** hayatını sûfiler "**Biz Musa'ya da otuz geceye vaad verdik ve onu on ile tanımladık...**" âyetiyle delillendirirler. Elmalı'yı dinleyelim.

"Bundan bilhassa şu işareti anlayabiliriz ki ehlullah'ın büyük bir subh-ı tecelliye ermesi için geceler gibi karanlık ızdrap saatleri ile çile doldurmaları lâzımdır. Tenezzülât-ı ilâhiyye gecelerde vaki olur ve bütün muvaffakiyet sabahları, leyal-i ızdrabın seherlerini takib eyler. Hz. Musa'nın bu çilesinde 'kırk' sanki bütün bir gece ve 'on' onun bir seheri mesabesinde demek olup bazı rivayatta dahi varit olduğu üzere bu seherin fecr-i sadık saatlerini andran sonlarında Hz. Musa mazhar-ı kelâm-ı Sübhanî olmuştur." (s. 2275-2276).

Evlîyayı "Allah'a taatle tevellâ eder, Allah da kendilerine kerametle tevellha eder olan kimseler" (s. 2731) şeklinde tarif eden Hamdi Yazır, tasavvufî hayatın temel tasniflerinden biri olan **ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn** istilahlarını da tefsirinde işlemiştir.

"Seyyid'in Ta'rifat'ında da tarif olunduğu üzere yakîn, üç mertebe olarak mülâhaza olunur. İlmü'l-yakîn, hakku'l-yakîndir. Hakku'l-yakîn, ilm ü

ıyandan geçip bilfiil içinde tahakkuk ile yaşanan hakikat demektir. Demişlerdir ki hakku'l-yakîn, abdin hakta fanî olması ve onunla yalnız ilmen değil, hem ilmen hem şuhûden hem halen bekasıdır.”(s. 4726).

Yukarıda ifade edildiği gibi **Hak Dini Kur'an Dili** bir işhari tefsir olmadığı için Kur'ân'da zikredilen tasavvufla ilgili bütün ıstılahlar açıklanmamış, bir diğer ifade ile ıstılahlara sûfilerin getirdiği yorumlar aktarılmıştır. Sözelimi, **rabıta** ile izah edilen “vesile”, “sadıklarla beraber olmak” (s. 1669) veya inabe (s. 2982), ribat (s. 1265) gibi bazı ıstılahların tasavvufta ele alınış tarzına temas edilmemiştir. Bazan da Kadir sûresinin sonunda da olduğu gibi, konunun tasavvufi boyutuna da işaret edilmiştir. “Alûsî'nin kaydettiği vehile sûfiyye ıstılahında leyle-i kadir, salikin mahub-ı hakka nisbetle kadr ü mertebesini tanıyacağı bir tecelli-i hassa erdiği gecedir.” (s. 5984).

Şeriat-Tarikat-Hakikat üçlüsü ve bunların birbirlerine göre olan durumu da İslâm düşüncesinde tartışılmalı konulardandır. Bu meseleye Kehf sûresindeki Musa-Hızır kıssası vesilesiyle temas eden müfessirimiz, İmam-ı Rabbanî'nin ifadeleriyle açıklık getirmeye çalışmıştır:

“Fakat bundan dolayı hakikatla şeriatın tehalüfü lâzım gelmez. Zira şeriat, hükm-i haktır. Hükm-i hak da hakikatta ne ise odur. Onun için batına memur olan Hızır, emr-i hak olan ve şer' ile amel olduğu gibi şeriat ile memur bulunan Musa da hakikat izah olunduğu zaman şer'an itiraza mahal olmadığını görüyor. Bunun için İmam Rabbanî mektubat'ının cild-i evvelinde 43. mektupta demiştir ki: ‘Bir takımını ilhad ve zendekaya meylederek maksud-ı aslî şeriatın maverasında olduğunu tahayyül etmişlerdir. Haşa ve kellâ, sümme hâşa ve kellâ böyle kötü bir itikattan Allah'a sığınuruz. Tarikat ve şeriat birbirinin aynıdır. Aralarında kıl ucu kadar muhalefet yoktur. Şeriate her muhalif olan merduttur ve şeriatın reddettiği her hakikat davası bir zındıklıktır! Yine aynı ciltte 41. mektup esnasında şeriat-tarikat-hakikat bahsinde demiştir ki: ‘Meselâ, dilin yalan söylememesi, şeriat, kalpten yalan hatrasını nefretmek -eğer tekallüf ve teammül ile olursa- tarikat ve eğer bilâ tekellüf müyesser olursa hakikattir. Velhasıl batın olan tarikat ve hakikat, zahir olan şeriatın mükemmelidir. Binaen aleyh tarikat ve hakikat yoluna sülûk edenlerden esna-yı tarikta zahiren şeriate muhalif ve münafî umur zuhur ederse hep bunlar sekr-i vakıttan ve galebe-i haldendir. O makama geçip ayrıldıkları vakit, o münafat bilkülliye kalkar ve o zit ilimler tamamıyla hebaen mensûra olur.’” (s. 3271).

Merhum Yazır, **şükür** ıstılahını da Abdülkadir-i Geylânî'nin ifadeleriyle tefsir etmiştir:

"Abdülkadir-i Geylânî kuddise sırruhu Fütûhu'l-Gayb'da der ki 'Şükür ya lisan veya kalp veya cevarih ile olur. Lisan ile şükür nimetin Allah Tealâ'dan olduğunu itiraf ve halka izafeti terk eylemektir. Ne kendine ne haulü kuvvetine ve kesbine, ne de senin gayrından ellerinde cereyan edenlerin hiçbirine isnad etmemek, çünkü sen de onlar da hep o nimet için esbap, alôt ve adavatsınızdır. Onu kısmet eden, gönderen icat eden, onunla meşgul eyleyen, müsebbip olan Allah azze ve celledir. Kâsım O, Mûti O, Mucit O'dur. Şükre ehak olan O'dur. Hediyyeyi getiren uşağa bakılmaz. Gönderen Efendi'ye bakılır.... Kalp ile şükür, sende olan nimetlerin hepsi zahirde ve batında harekât ve sekenatındaki menfaatlerin, lezzetlerin cümlesi başkasından değil ancak Allah'tan olduğuna itikad-ı daimle sağlan bağlanmaktadır ki lisanınla şükürün kalbindeki şükürün tercümanı olur... Cevarih ile şükre gelince, bütün azalarını Allah Tealâ'nun taatinde tahrik ve istimal eylemektir. O halde Allah'tan iraz bulunan herhangi bir hususta halktan hiçbirine icabet etmemek lâzım gelir." (s. 4026-4027).

Müfessirimiz arş konusunu izah ederken **Fütûhat**'tan uzun iktibaslar yapmıştır. İbn Arabî'nin yedi beyitlik bir şiirini de ihtiva eden sözkonusu eserin 13. babının kısmen tercümesine şu cümle ile girmiştir. "Burada da bir tasavvuf seyranı olmak üzere selâmet-i fehmi olanlar için şunu mütalaa etmekte bir inkişaf olacağına zannediyorum." (s. 5323).

Rehbaniyyeti "büyük bir korku hissiyle çekilip dünya lezaizini terk ederek zühd ü riyazet ile ibadette mübalağa etmektir" şeklinde (s. 4766) tarif eden Yazır, Müzzemmil sûresinde geçen **tebettül** konusunu şöyle açıklamıştır: "Ve ona yani rabbına tebtül ile tebettül ile kendini her şeyden çekerek rabbına çekil. İhlâs ile onun emr ü taatine meşgul ol. İçinde yüz düğün meşagil ve makasıdı alâkası gönlünü asla işgal etmesin" (s. 5430).

Tahrîm sûresinin başında Hz. Peygamber'in **fakr** ve **zühd** anlayışına temas edilmiştir. "Şunu da unutmamak lâzım gelir ki Sûre-i Haşr'da geçtiği üzere resulullahın fakrı, ızdırârî fakr değildi. Ailesinin bir senelik nafakasını da iddihal eylerdi. Lâkin fakr-ı ihtiyarî ile fukara hayatı yaşamağı sever, kendi hesabına iddihal etmez ve daima ihtiyacı olanlara infak eylerdi." (s. 5101).

Vahdet-i Vücut

Zaman zaman en hassas tasavvufî konulara giren, İbn Arabî ve O'nun meşhur eserleri **Fütuhât** ve **Fusûs**'u kaynak olarak kullanan Hamdi Yazır'ın her konuda sûfiler gibi düşündüğünü söylemek mümkün değildir. Nitekim, Vahdet-i vücudçu sûfilerin kendi meşrepleri açısından şerh ve izah ettikleri "**Attığın zaman sen atmadın, Allah attı**" âyetini tefsir ederken şöyle bir açıklama getirme ihtiyacını duyacaktır. "Buradan vahdet-i vücud istidlâline veya bir

ittihad tevehhümüne saplanmak doğru değildir. Bundan vahdet-i vücud veya ittihad değil efal ve müessirat-ı sūriyyenin fevkında te'sir-i hakikî'nin ispatı ve mümessir-i hakikînin vahdaniyeti mevzu-i bahistir." (s. 3280).

Vahdet-i vücud gibi sūfiler arasında bile tartışmalı olan konularda sert bir uslûb kullanmamaya dikkat eden Yazır, zaman zaman Alûsî'den naklettiği "Bazı noktalar hal ehlinin gayrına ağırdır" ifadesiyle yetinmiştir (s. 4510). Besmele'nin "be"si üzerinde dururken kullandığı şu ifade de konumuzla ilgilidir: "...bu da vahdet-i vücud mülâhazasına raci bir fena fillah halidir ki ancak risalet, vilâyet hakimiyet, tasarruf gibi makamat-ı mahsusada carî olur" (s. 43).

Casiye sūresindeki bir âyettin tefsirinde de "vahdet-i vücudçu sūfiyyenin ise burada başka bir neş'esi vardır" ifadesini kullandıktan sonra ve ilgili görüşleri naklettikten sonra serdettiği tenkitlerin üslubu dikkat çekicidir: "Bu ifade halkı, işrak nazariyesine bir tatbik oluyor. Halk u icat tabiri yerine ifaza-i vücud tabirini koymak daha nezih bir ifade değildir. Bunun için beyan olunduğu üzere müfessirinin ve muhaddisînin ifadeleri daha vazih ve daha ziyade şayan-ı tercihtir" (s.4314-4315)

İhlâs Sūresindeki "ehad" kelimesini izah ederken İbn Sina'dan iktibasla tevhid-i zat, tevhid-i sıfat ve tevhid-i efal üzerinde duran müfessirimiz "**samed**" isiminin tefsirinde de **Futūhatu'l-Mekkiye** sahibinin izahlarına başvurmuş, üç-dört sayfalık iktibastan sonra iki hususla ilgili tenkitlerine geçmeden önce şu ifadeleri kullanmıştır.

"Şeyh'in bu izahı, anlayabilecekler için insanlık marifet ve vazifesinin haktan başka hedefi olmamak lâzım geldiğini tebarüz ettirmek itibariyle cidden güzel nasihattır" (s. 6313).

O'nun vahdet-i vücudla ilgili görüş ve yorumlarını Bakara Sūresinin 165. âyetini tefsir ederken buluyoruz. "İnsanlardan bir kısmının Allah'a denk tuttıkları şeyleri, Allah'ı sever gibi sevmeleri" konusunu işlerken sözü inanç ve inançsızlık noktasına getirdikten sonra şöyle devam ediyor:

"... Felsefe-i ilâhiyye ve vahdet-i vücud namı altında gizlenen bir felsefe-i ta'til vardır ki din ve ahlâk namına ilmî ve hikemî şekilde en büyük zarar bundan neş'et edegelmiştir ve her nerede bir şirk varsa bununla az çok bir alâkası vardır. Evvela şunu kaydedelim ki 've ilâhuküm ilâhun vahid lâ ilâhe illâhu' ayetinde dahi sarîh olduğu üzere din-i İslâm'da emrolunan umumî mevzu-ı iman 'lâ ilâhe illa'llah' tevhidi yani tevhid-i ulûhiyettir. 'Lâ mevcude illâ'llah' diye ifade edilen tevhid-i vücud değildir. **Bu olsa olsa taik-ı ma'rifette kat merhil eylemiş havass için mezu-ı bahs olabilir. Ve bizim nazarıımızda tevhid-i vücud ale'l-ıtlak münker değil belki**

keşfen müspettir. Lâkin 'Allah'tan başka mevcut yoktur' demekle 'Her mevcut Allah'tır demek arasında pek büyük fark vardır. Evvelkisi tevhid-i mahz olabilir. Lâkin ikincisi şirk-i mahzdır. 'Allah'tan başka mevcut yoktur' denildiği zaman masiyya isnad edilen vücudun hakikî olmayıp hayalî, vehmî, şuurdan mün'akis bir emr-i zullî olduğu ve vücud-ı hakikînin ancak Allah'a muhtas bulunduğu ikrar ve alemin bizatihi ve lizatıhi vücud-ı hakikîsi nefyedilmiş olur ki bu vahdet-i vücuddur. Çünkü keşfen sabit olduğu üzere biz alem namına ne biliyorsak hepsi mahsusatımız, hayalimiz, suver-i zihniyye ve intibaat-ı ruhiyyemizden ibarettir. Bunları a'yan tasavvur etmemiz ve bi'l-izafe Hak diye bilmemiz zatında vahid-i ekmel olan Hak mefhumunun ezelen ve ebeden tahakkukunu tasdik sayesinde mümkün olabilir ki bunu Fatıha'da izah etmiş idik. **Binaenaleyh vahdet-i vücud, tevhid-i vücüdisi, eşbah-ı alemin zillî ve hayalî olduğunu görmek ve onları silip maverasındaki Hakk-ı vahidin vücuduna iman eylemekle mümkün olur.** Nitekim 'Lailahe illellah' Allah'tan başka ilâh yok dediğimiz zamanda bir takım putların bir çok kimseler tarafından mabud ittihaz edildiğini inkar etmiş olmuyoruz da bunların hak olmadıklarını ilan ve ancak bir Allah isbat ve kabul etmiş oluyoruz. Lakin 'her mevcut Allah'dır' denildiği zaman vücudda hakikî bir kesret kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş oluyor ki bunda tevhid yok, bilakis Allah'ı teksir ile işrak vardır. **Bu bir vahdet-i vücud değil ittihad-ı vücud veya hulûl nazariyyesidir veyahut Allah'ı inkar ile ancak alemleri isbattır.** 'Bir'e 'Her' demektir. Lâ şerike leh olan Allah'a namütenahi şerikler isbat etmek, mevcudat-ı hayaliyyeyi mevcut-ı hakikî farzetmektir. Buna en ziyade 'Panteizm' 'İttihad-ı ilahiyet' denilir ki bu nazariyyede Allah ve vücud hakikaten her şey ile müttehiddir veya her şeyin içine hulûl etmiştir. Haşa Ali ilâh Veli ilâh, Fıravun ilâh, Nemrud ilâh ilâahirihî. Her şey ilâhdır. Bunda isbat-ı alem ve nefy-i sani' vardır. İşte bir takım cehele veya Melahide hikmet-i ilahiyeye namıyla muhal olan bu ittihad veya hulûl veya ta'til nazariyyesini vahdet-i vücud ve mahz-ı tevhid diye ele alarak 'lâ ilâhe illa hû' demek 'la mevcude illa hû' demek olduğunda ısrar eder ve bunu da her mevcut O'dur." mânasıyla tefsir eyler ve hatta küll-i mecmu ile küll-i iradiyi tefrik etmeyerek 'Heme ost' der. Herşeyin maverasında Allah'ı görecek yerde her şeyde ve hatta her şeyi Allah görmek ister. 'Hüve'l-evvelü ve'l-âhîru ve'z-zahirü ve'l-batın' ayetinin beyan ettiği mertebe-i cem'i, mertebe-i farkta ayrı ayrı söyler ve bu suretle kendini Allah görmek ve göstermek için kamil insanları bizzat Allah gibi gösterir. Artık erenler, evliyalar bir ilâhlar cemaati manzarasında tahayyül olunur. Halbuki bu nazariyyenin esasına göre şeytanların velilerden, kafirlerin müminlerden farkı kalmamak lazım gelir. Çünkü her mevcut O sayılır" (s. 575-577).

Tenkidciliği

Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir'inde kullandığı tenkidin uslûbu üzerinde de durulmalıdır. Çalışmasında büyük mutasavvıfların görüşünü aldıktan sonra onları gerekli gördüğü yerlerde tenkid etmekten geri durmamıştır. Bu duruma İbn Arabî ve Gazalî'den misal verebiliriz. "Allah'a da 'şey' denilir diye Fütûhat-ı Mekkiyye'de Muhyiddin-i Arabî'nin buradaki 'külli şeyin' de onu da idhal eder yollu mütalaada bulunması doğru değildir" (s. 4544)

Hz. Adem'e meleklerin secdesi konusunu tartışırken İbn Arabî'nin "Adem'e secde ile memur olmayan melâike de vardır" görüşünü naklettikten sonra şöyle diyor: "Ancak Şeyh'in bu fikri insanın nüsha-i camia olması hakkındaki mezhebine muvafık düşmemiştir"(s. 4111)

İnşikak-ı kamer konusunu izah etmek için **Fütûhat'a** başvuran Yazır, İbn Arabî'nin görüşlerini naklettikten sonra şöyle diyor: "...Şeyh'in bu sözlerinden bazıları yanlış bir fikre zahib olmuş, inşikak-ı kamer mucizesi hakkında 'kamerin nefse'l-emirde yarılmış olması lâzım olmayıp bakanların gözlerine öyle gösterilmiş olması kâfi olduğunu söylemiş' zannetmişlerdir. Halbuki böyle demek Şeyh'i, 'sihir' diyenlerin sözlerine iştirak etmiş farzetmektir. Bu ise Şeyh'in ka'bına yakışmaz"(s. 4634)

Nur âyetini izah etmek için Gazalî'nin **Mişkâtü'l-Envar** adlı eserinden sayfalarca bilgi aktardıktan sonra "Gazalî'nin bu nurlu sözleri hoştur" ifadesi şu tenkidi ilâve etmesine engel olmamıştır. "...Yalnız bu son noktada Gazalî, izafî mukabili olan hakikat ile mecaz mukabili olan hakikatı karıştırmıştır. Şüphe yok ki nuru yapan nurun fevkindedir" (s. 3521)

Son olarak umumî bir tenkidine temas edelim. Tekâsür Sûresinin tefsirinde bazı sûfilerin kabirlerine gösterilen aşırı saygı konusunu yine Alusi'nin yardımıyla gündeme getirmiştir. "Mutasavvife'ye nisbet iddia eden cehelden bir çokları, meşayihın (aleyhimü'r-rahme) kuburlarını ziyaretle öyle yapıyorlar. Onunla beraber taat itikat ettikleri birtakım münkerat, yol diye tuttıkları birtakım şenayi' ve daha ne işler yapmaktadırlar ki onlara satırların sinesi dar gelir..."(s. 6048)

Netice

1. Dersiamdan Elmalılı Muhammed Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili adlı eseri Tasavvufî bir tefsir olmamakla birlikte zaman zaman âyetlerin izahında işarî yorumlara başvurmuştur. Aslında Tefsir'in ilk sayfalarında yer alan ve müfessirden istenen hususlar arasında 'âyetlerin tasavvufî yorumu' yoktur. Zaten Tasavvufî hayatı yasaklayan bu hükümetten de böyle bir şey beklemek abestir.

2. Hamdi Yazır'ın başvurduğu sûfilerin başında İbn Arabî vardır. Öyle anlaşılıyor ki O, iyi bir Fütûhat okuyucusudur. Buradan hareketle O'nun tarikata mensub bir âlim olduğunu tahmin etmek mümkündür.

3. Diğer tasavvufî tefsirlere pek başvurmaması da dikkati çekici bir husustur. Necmeddin Kübra', Neysaburî ve Bursevî tefsirini çok az kullanmıştır.

4. Müfessirimizin tarihî olaylar arasında kurduğu irtibat da Hak Dini Kur'an Dili'nin bir özelliği olarak ele alınmalıdır. Rum Sûresinin başındaki müjdeyi İstanbul'un fethine kadar uzatan Yazır, Hira dağındaki inziva hayatı, murakabe ve muhasebe hayatıyla Viyana önlerindeki tek bir sedaları arasında kurduğu bağlantı bunların en güzellerindedir.

5. Bize göre bu tefsirin en güzel taraflarından biri tenkidde kullandığı üslûbdur. O'na göre kişi 'sufidir' diye söyledikleri vahiy gibi telâkki edilmemeli, 'zahir ulemasıdır, yorumu mutlaka doğrudur' noktasına da varılmamalıdır. Bunun için o bazen sūfileri tenkid etmiş bazen de onları zahir ulemasına karşı savunmuştur.

Merhum müfessirimiz, Kur'ân-ı Kerim'in 'be' harfi ile başlayıp 'sin' harfi ile bitmesindeki nükteyi naklederek eserine son vermişti. Biz de sözlerimizi O'nun Fecr sūresindeki nefis-i mutmainneyi anlattıktan sonra dercettiği bir duasıyla tamamlayalım:

Ya Rab... Bu satırları acz ü taksir içinde sahife-i ömrüne yazmağa çalışan bu abdi hakiri ve bunları hüsn-i nazarla okuyup ona hayırhah olanları öyle bir nefis-i mutmainne ile razî ve merzî olarak sana rucu' edip cennetle cemaline eren halis kulların zümresine ilhak eyle...